

Г. О. Пашкевич, В. Ю. Непомящих

ПАЛЕОБОТАНІЧНІ ЗНАХІДКИ З БІЛГОРОДА КИЇВСЬКОГО (за результатами археологічних досліджень 1972 та 1976 рр.)

У вітчизняній археології залишається актуальним дослідження та введення у науковий обіг археологічних матеріалів, що комплектують фондові колекції. Одну з них репрезентують матеріали, здобуті під час досліджень Білгорода Київського під керівництвом професора Г.Г. Мезенцевої. Серед різноманітних знахідок привертають увагу палеоботанічні рештки.

Ключові слова: археологічна колекція, залишки зерна, палеоботанічні знахідки, Білгород.

У фаховій літературі було окреслено проблемні питання та перспективи дослідження Білгорода Київського. Одне з основних завдань комплексного дослідження пам'ятки – введення до наукового обігу матеріалів, здобутих під час систематичних археологічних досліджень під керівництвом професора Г.Г. Мезенцевої, що зберігаються у фондах кафедри археології і музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка [Непомящих, 2010, с. 144–151]. Серед них виділяються залишки палеоботанічних знахідок. Висвітлення даного питання важливе для узагальнювальної характеристики пам'ятки, воно суттєво розширює уявлення про минуле населення давньоруського міста.

Під час обробки археологічної колекції виявлено п'ять паперових пакетів, де зберігались «зерно» та «просо» з розкопок 1972 та 1976 років. З огляду на стан пакунків, їх жодного разу не було розкрито з моменту упакування, тобто сорок років поспіль вони зберігались «мертвим вантажем». Для проведення палеоботанічного дослідження дані знахідки було передано доктору біологічних наук Г.О. Пашкевич.

За допомогою шифру, що містився на пакетах (номер польового опису, розкоп, об'єкт), встанов-

лено комплекси, в яких було зафіксовано залишки обуглених зернівок. Дана інформація доповнена за допомогою звітної документації розкопок [Мезенцева, 1972, с. 4; 1976, с. 4, 6].

У 1972 році під час археологічних досліджень на території дитинця літописного Білгорода в розкопі Д-4 у квадратах №№ 7–11 було виявлено житло № 2 (за загальною нумерацією житлових комплексів на дитинці – № 24). Його котлован вдалося зафіксувати не повністю, частина розташовувалась за межами розкопу. Розміри житла, що вдалося простежити – 6×2,5 м, орієнтоване воно вздовж осі південний схід – південний захід (рис. 1). На жаль, у звітній документації відсутня інформація щодо глибини житла, але зважаючи на дані щодо висоти пічок у ньому – 1,2 м від підлоги, вочевидь, було розкопано підкліт давньоруського житла. Під час дослідження заповнення житла виявлено три опалювальні споруди, дві з них розташовувалися попід південною стінкою і були поєднані спільним «димходом». Він знаходився на рівні підлоги вздовж стіни, був обмазаний глиною, а посередині стіни підіймався вгору у вигляді дерев'яної труби, основа якої збереглася у вигляді обгорілих дощок. Пічки зруйновані, їх розміри, які вдалося зафіксувати, становили: піч № 1 – 1×0,9 м, висота від підлоги – 1,2 м; піч № 2 – 0,8×0,6 м, висота від підлоги – 1,15 м; піч № 3 у північному куті котловану – 1,4×0,9 м, висота – 0,4 м. Поблизу печі № 3 розташовувався вхід до житла у вигляді сходинок. Підлога глинобитна. Поблизу печі № 1 виявлено яму, в якій знаходилось, на думку Г.Г. Мезенцевої, «зерно пшениці». Автор звіту зазначає, що залишки зернівок виявлені у розсипаному стані і їх об'єм складав близько піввідра [Мезенцева, 1972, с. 4]. За припущенням дослідниці, житло № 2 могло виконувати роль пекарні.

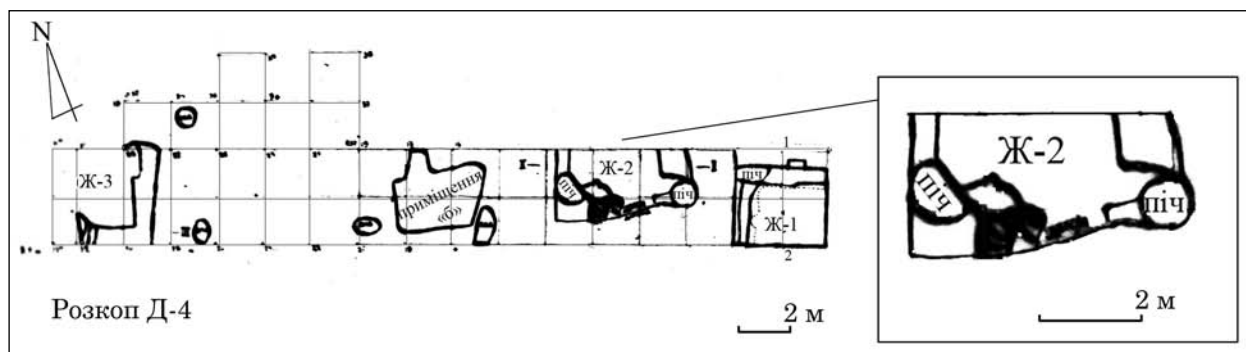

Рис. 1. План Розкопу Д-4 на дитинці Білгорода Київського 1972 року та житло № 2 (24)

Археологічний матеріал, виявлений під час дослідження житла № 2/(24), репрезентований фрагментами гончарного посуду першої половини XIII ст. Крім того, знайдено фрагменти посудин XVII–XVIII ст., що, очевидно, потрапили до заповнення котловану з верхніх культурних шарів. Крім цього, знайдено фрагменти плінфи, необробленого шиферу, віконне скло та стінки амфор. Проаналізовані матеріали дають підставу датувати житло № 2/(24) першою половиною XIII ст.

В 1976 р., що був останнім роком систематичних розкопок давнього Білгорода, роботи велись на території посаду та за його валами з південного боку городища, де розташовується могильник давньоруського часу. На посаді було закладено розкоп П-17, де було виявлено приміщення № 2 та № 5 (рис. 2), у заповненні котловану яких знайдено залишки «зерен» [Мезенцева, 1976, с. 4, 6].

Приміщення № 2 зорієнтоване вздовж осі південний захід – північний схід. Воно прямокутної форми, розмірами 4,8×3,6 м, його глибина від сучасної поверхні – 1,35 м. У північній частині котловану виявлено залишки круглої печі діаметром 1,35 м. Із західного боку розташовувалась вирізана в матеріку лежанка завдовжки 2,45 м та завширшки 1,65 м, висотою 0,45 м від підлоги. З південного боку об'єкту, навпроти пічки знаходився вхід у вигляді сходинок. Інвентар приміщення № 2 репрезентований керамічними виробами, зокрема, фрагментами гончарного посуду першої чверті XI ст. та уламками стінок амфор. Знайдено вироби з чорного металу, серед яких – ножі з дуже спрацьованим лезом, ковані цвяхи. Цей комплекс на підставі вивченого інвентарю датується першою чвертю XI ст.

Приміщення № 5 знайдено в квадратах №№ 23–28 розкопу П-17. Воно прямокутне в

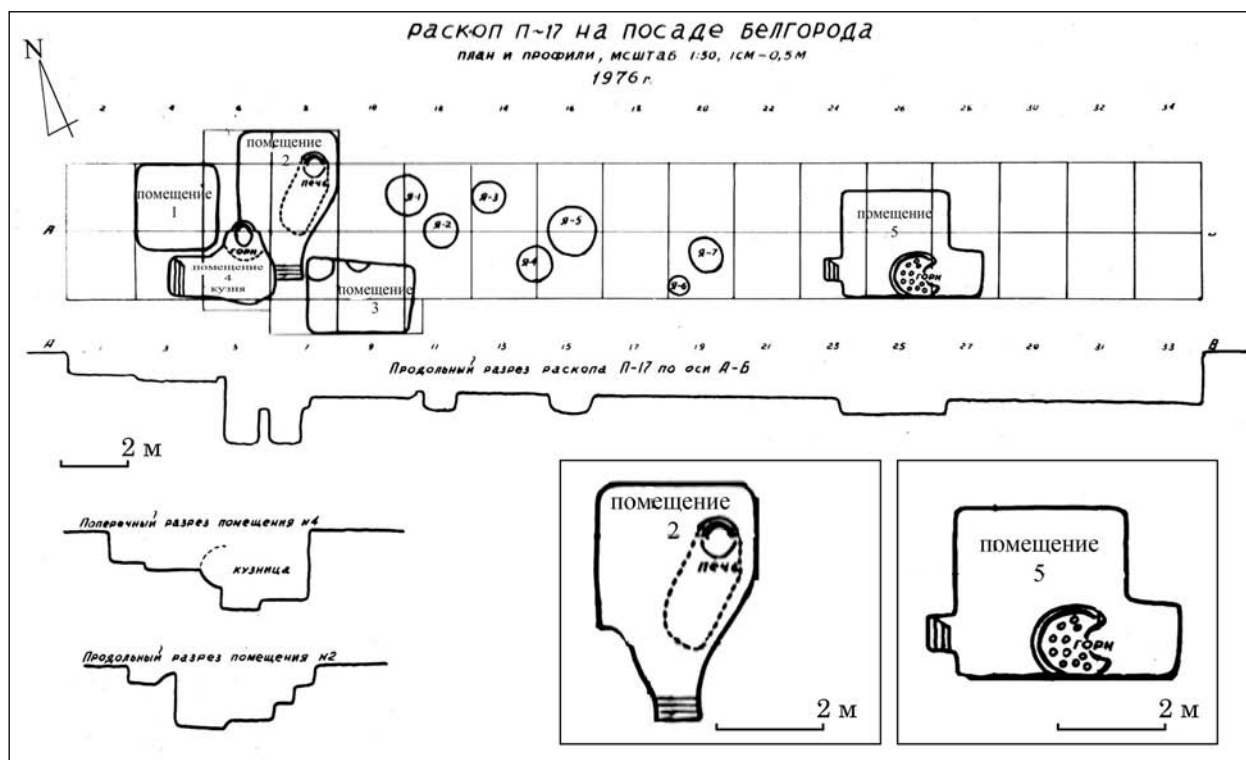

Рис. 2. План Розкопу П-17 1976 року на посаді Білгорода Київського та приміщення №№ 2 і 5

плані, його розміри – 6,4×3,2 м, глибина 0,75 м від сучасної поверхні. Із західного боку котловану зафіксовано вхід, навпроти нього, зі східного боку розташовувалось горно з діаметром череня 1,6 м, поряд з яким знаходилась передпічна яма розмірами 2,1×1,5 м, глибиною від сучасної поверхні 1,1 м. У заповненні цього комплексу виявлено різноманітний інвентар, репрезентований знахідками фрагментів гончарного посуду XII ст., точильними брусками, залізними ножами, розтиральником, уламками жорна, пряслицем з пірофіліту. Цей комплекс на підставі археологічного матеріалу може бути датований XII ст.

Отже, залишки рослинних решток знайдені безпосередньо в комплексах давньоруського часу на території дитинця та посаду літописного Білгорода. Їх датування визначається завдяки археологічному матеріалу, зокрема, фрагментам вінець гончарного посуду. Внашому випадку, це єдине джерело для визначення хронологічних меж розкопаних комплексів за весь час розкопок пам'ятки. Така ситуація зумовлена відсутністю індивідуальних знахідок серед археологічного матеріалу, виявленого у заповненні котлованів об'єктів. Проте, це абсолютно не означає повну відсутність знахідок такого характеру. Вони існують, але виявлені в культурному шарі.

Отже, розглянемо більш детально знахідки рослинних решток.

Для аналізу отримано п'ять пакетів з написами «зерно» на чотирьох і «просо» на одному з них. Дослідження вмісту цих пакетів показало, що в них знаходилась суміш рослинних решток із землею та вугликами. Для зручності аналізу великі вуглики відібрано вручну, вміст кожного пакету промито, завдяки чому його звільнено від землі. Отримані зразки проаналізовано, склад наведено нижче.

1972 рік. 1-й пакет. На етикетці: «Білогор. 72, Р-Д 4, житло 2» (рис. 3). В ньому містилось 200 мл суміші. Після промивання залишилось 25 мл обвуглених зернівок такого складу: жито посівне (*Secale cereale* L.) – 1047 зернівок; пшениця м'яка (*Triticum aestivum* L.) – 3 зернівки; бур'янова рослина бромус житній (*Bromus secalinus* L.) – 21 зернівка.

2-й пакет. На етикетці: «Білогородка 1972, Р-Д 4, житло 2, зерно» (рис. 4). Промито 25 мл суміші. Після промивання та відбору вугликів залишилось 20 мл чистих зернівок жита. Загальна кількість нараховує 840 зернівок (рис. 6).

3-й пакет. На етикетці: «Білогор.-72, Р-Д 4, ж. 2, зерно» (рис. 5). Після промивання майже 500 мл суміші залишилось 200 мл обвуглених зернівок, які повністю належать житу. Загальна кількість нараховує 8400 зернівок.

Рис. 3. Шифр на пакунку із залишками зернівок із археологічної колекції фондів кафедри археології КНУ ім. Тараса Шевченка

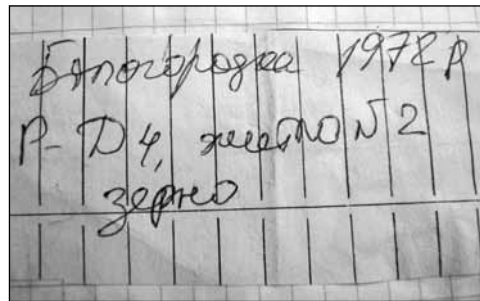

Рис. 4. Фото шифру на пакеті із залишками зернівок знайденими в житлі № 2 (24)

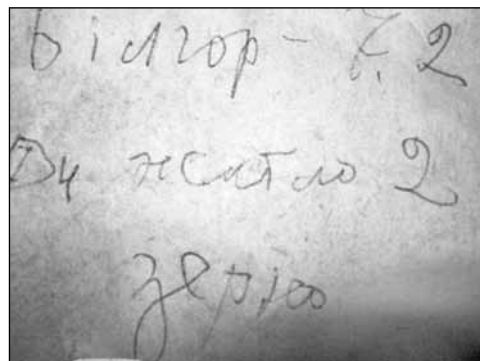

Рис. 5. Зображення пакету із знахідками зернівок із житла №2 (24)

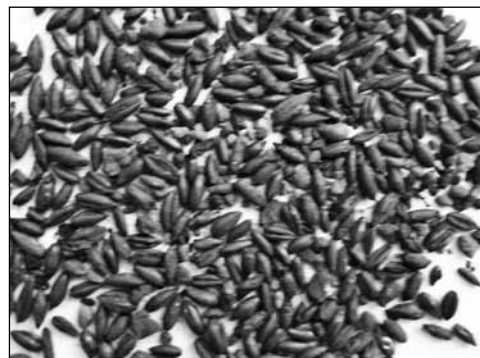

Рис. 6. Зображення зернівок жита із заповнення котловану житла № 2 (24)

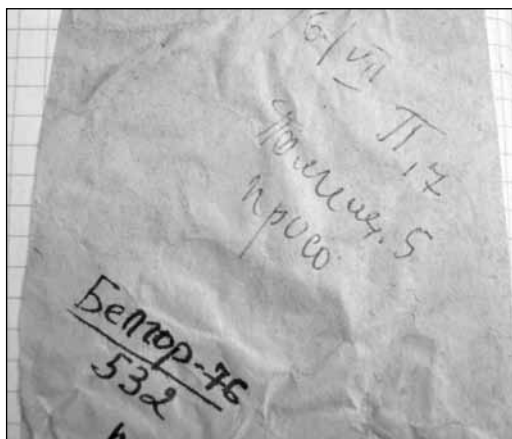

Рис. 7. Фото шифру на пакеті із залишками зернівок із приміщення № 5 на посаді

Рис. 8. Зразок зернівок до промивки

Отже, всі пакети з житла 2 містили обвуглені зернівки жита посівного, які в сумі складають 10 287 шт. Серед них знайдена зовсім незначна кількість зернівок пшениці м'якої – 3 зернівки та зернівок бур'яну бромусу житнього (стоколосу) – 21 шт.

На Україні ростуть декілька видів бромусу. Ці злакові рослини зустрічаються у складі рослинного покриву на луках, вздовж доріг, на схилах, по смітниках [Определитель, 1999, с. 440–441]. Три види бромусу: польовий *Bromus arvensis*, житній *Bromus secalinus* та м'який *Bromus mollis* відомі як бур'яни ланів, городів, садів. Перші два засмічують переважно озимі жито та пшеницю. Бромус житній поширюється виключно з посівним матеріалом озимого жита. Зернівки його схожі за формою та розмірами з зернівками жита. Найчастіше зустрічається на Поліссі та в західних лісових районах України. Є вказівка на те, що в минулому зернівки бромусу збирали та вживали у їжу, їх використовували для приготування каш, киселів, юшки [Рева, 1976, с. 87].

1976 рік. 1-й пакет. На етикетці: «Бел-

Рис. 9. Зразок квіткових плівок бур'янової рослини мишію сизого та вцілілих зернівок насінин лободи білої після промивки

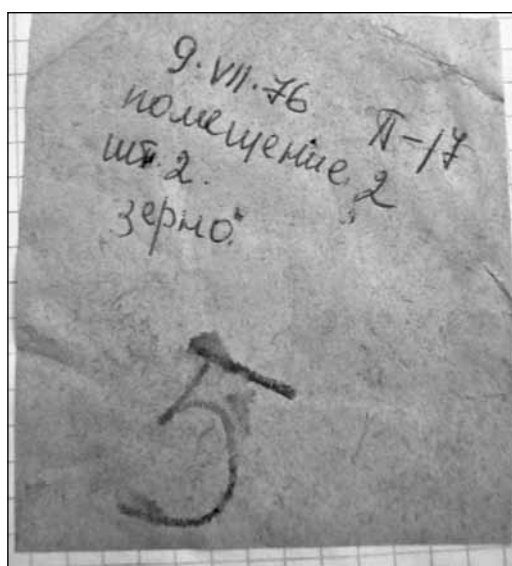

Рис. 10. Фото шифру на другому пакеті із залишками зернівок з приміщення № 2 на посаді

гор-76/532, П-17, жилищ. 5, просо» (рис. 7). Зразок об'ємом 100 мл складався з суміші землі з жовтими плівками (рис. 8). Після промивання об'єм зразка дорівнював 25 мл. Під мікроскопом виявилось, що він складається з квіткових плівок бур'янової рослини мишію сизого (*Setaria glauca* (L.) P.V.), серед яких зрідка зустрічаються вцілілі зернівки в плівках та поодинокі насінини лободи білої (*Chenopodium album* L.) (рис. 9).

2-й пакет. На етикетці: «П-17, помещение 2, шт. 2, зерно» (рис. 10). Після промивання об'єм зразка дорівнював 75 мл. Він повністю складається з цілих, у плівках, зернівок мишію сизого. Зрідка серед них зустрічаються насінини лободи білої.

Світло-жовтий колір зернівок мишію свідчить про те, що зернівки не були обвуглені. Відомо, що у викопному стані зберігаються тільки обвуглені рослинні рештки (дуже рідко знаходять муміфіковані зернівки). Можливо,

увагу археологів під час розкопок привернули ці рештки світло-жовтого кольору і навели на думку, що це «просо», про що свідчить напис на етикетці. Проте, просо зберігається в культурних шарах тільки в обугленому стані і зернівки мають чорний колір. До того ж просо звичайно під дією вогню спікається у грудки і в такому стані його найчастіше знаходять під час розкопок. У розсипчастому стані буває тільки пшоно, тобто просо, очищене від плівок, і зернівки його теж чорні.

Мишій сизий – однорічний злак, що зустрічається по всій території України на городах, полях, серед вирощуваних культурних рослин, в садах та в долинах річок. Зерно використовували в давнину та в голодні роки для приготування крупи. Така крупа за поживністю не поступається перед пшоном [Рева, 1976, с. 86].

Отже, надпис на етикетках є помилковим. У знахідках було не просо, а залишки (плівки та зернівки) бур'янової рослини мишію сизого. Можливо, вони були занесені в культурний шар мишами у недалекому минулому.

Завдяки тому, що залишки обуглених рослинних решток в матеріалах Давньої Русі досить значні, що, безумовно пов'язано з великою кількістю пожеж під час монголо-татарської навали, на наш час маємо достовірні дані про склад вирощуваних та вживаних рослин. У північних і північно-західних районах відомо біля 40 пунктів з обугленим зерном [Кирилюк, 1992; Чернецов, 1985]. У південних районах в свій час В.Й. Довженок нарахував 13 пунктів [Довженок, 1961]. Зараз їх кількість значно збільшилась.

В Інституті археології НАНУ з появою в 70-х роках ХХ ст. такого наукового напрямку, як палеоботанічні дослідження з'явилась можливість вивчити колекції обуглених рослинних решток, що зберігаються у фондах Інституту, Ермітажу та отримати нові матеріали під час польових робіт. Збільшенню кількості зразків сприяло застосування під час розкопок так званої флотації, тобто промивання вмісту культурних шарів.

Численні палеоботанічні матеріали пам'яток Давньої Русі свідчать про вирощування жита посівного, голозерних пшениць, проса звичайного, плівчастого ячменю, вівса посівного, серед бобових – гороху, сочевиці, з технічних – конопель, льону. Перевагу у знахідках, і, очевидно, і в асортименті, мали жито, просо та голозерні пшениці. За кількістю знахідок найбільше значення мають зернівки жита, за деяким виключенням, бо в окремих районах переважали зернівки або голозерних пшениць, або проса. Можливо, це пов'язано з випадковістю знахідок. Не виключаються також певні ґрунтові умови або певний хронологічний зріз [Пашкевич, 2010, с. 477–484].

Серед матеріалів з розкопок території Києва періоду ХІ–ХІІІ ст. найчастіше зустрічають-

ся зернівки жита, на другому місці – проса, на третьому – голозерної пшениці. До списку культурних рослин, які знайдено на території міста, входили також із зернових культур – ячмінь плівчастий, овес, з бобових – горох та сочевиця, з технічних – льон [Пашкевич, 1998].

Серед палеоботанічних матеріалів, відкритих на давньоруських землях Чернігівщини, також переважну більшість складають зернівки жита [Пашкевич, 1993].

У західних районах сучасної території України теж знайдено багато зернівок жита. В межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра, згідно матеріалів з городищ Чорнівка та Недобойці, на першому місці серед знахідок стоїть жито, на другому в обох городищах – зернівки ячменю плівчастого [Пашкевич, 2003, с. 221; Михайлина, 2007, с. 64].

На відміну від давніх культурних рослин – плівчастих пшениць та ячменю, жито, як культурна рослина з'явилося значно пізніше і звичним було у залізному віці. Виділившись із засмічувача полів у окрему культуру, ця рослина в ХІ–ХІІІ ст. зайняла одне з провідних місць серед зернових.

Велике значення жита в давньоруський час, ймовірно, пов'язано з кліматичними змінами. Численні дані свідчать про те, що в період від IV–V ст. до X ст. зростає зволоженість в Європі, у тому числі і в Україні. За даними, зібраними Г. І. Швецом з російських літописів, особливо багатководними були Х–ХІІІ ст. [Швец, 1978]. Збільшення вологості привело до змін у розташуванні поселень. Відбувається вихід населення на вододіли та розселення в басейнах малих річок.

Жито має високі пристосувальні можливості, такі як невибагливість до якості ґрунтів, висока зимостійкість, бо менше потребує при проростанні тепла, ніж пшениця. Жито – рослина-піонер, що використовується при посівах на нових землях. На думку М.І. Вавилова, жито, як культурна рослина походить з бур'яну, що засмічував посіви ячменю та голозерних пшениць у Передній Азії. Навіть назва цієї рослини пов'язана з її походженням – від латинської назви «siligo», тобто «selecto» – вибирати. Здавна її вибирали з посівів пшениці або ячменю як злісний бур'ян [Вавилов, 1987, с. 23].

Найперші свідчення вирощування жита походять з Центральної Анатолії, де в горах жито, як більш зимостійке, замінювало пшеницю при її вимерзанні. Теж саме відбувалося при просуванні жита з Південно-Західної Азії в більш північні райони Європи. Поширенню жита там сприяло часте використання озимих посівів. Виділившись із засмічувача полів на рубежі н. е. в окрему культуру, ця рослина в ХІ–ХІІІ ст. зайняла одне з провідних місць серед зернових. Збільшення посівів жита привело до того, що цей злак перетворився із супутньої культури пшениці і ячменю в одну з домінуючих культур.

Отже, відповідно до сказаного, серед виявлених під час розкопок літописного Білгорода у 1972 та 1976 рр. залишків зерен рослин переважну кількість становить жито. Ця культура в давньоруський час відігравала велике значення серед інших, що вирощувались та вживались у їжу. Окрім жита в невеликій кількості виявлено залишки іншої злакової рослини, зокрема, бромусу. Зернівки бромусу за своїми розмірами та формою доволі схожі на зернівки жита. В минулому їх також використовували у їжу. Результати проведеного палеоетноботанічного дослідження доповнюють відомості про життя мешканців Білгорода Київського, зокрема про те, які саме із поживних рослин вирощувало та споживало міське населення XI – першої половини XIII ст. Отримані дані розширюють кількість пунктів на території давньоруської держави, де були виявлені залишки обуглених зернівок культурних рослин.

Вавилов Н.И. Происхождение и география культурных растений / Н.И. Вавилов. – Л., 1987. – 440 с.

Довженок В.Й. Землеробство Древньої Русі / В.Й. Довженок. – К.: Наукова думка. – 260 с.

Кирьянова Н.А. Сельскохозяйственные культуры и системы земледелия в лесной зоне Руси XI–XV вв. / Н.А. Кирьянова. – М., 1992. – 162 с.

Мезенцева Г.Г. Звіт про роботу Белгородської археологічної експедиції Київського ордену Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка в 1972 році / Г.Г. Мезенцева // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 1972/89.

Мезенцева Г.Г. Звіт про роботу Белгородської археологічної експедиції Київського ордену Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка в 1976 році / Г.Г. Мезенцева // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 1976/75.

Михайлина Л.П. Рільництво слов'яно-руського населення межиріччя верхнього Пруту та середнього Дністра / Л.П. Михайлина, Г.О. Пашкевич, С.В. Пивоваров // Археологія. – 2007. – № 2. – С. 57–66.

Непомящих В.Ю. Вивчення історії дослідження Білгорода Київського / В.Ю. Непомящих // Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – К., 2010. – С. 144–151. – (Археологія і давня історія України, вип. 1).

Определитель высших растений Украины / отв. ред. Ю.Н. Прокудин. – К.: Фитосоциоцентр, 1999. – 548 с.

Пашкевич Г.А. Палеоетноботанические находки на Черниговщине / Г.А. Пашкевич // Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д.Я. Самоквасова. – Чернігів, 1993. – С. 99–100.

Пашкевич Г.О. Палеоботанічні дослідження Києва / Г.О. Пашкевич // Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 років. – К., 1998. – С. 40–41.

Пашкевич Г.О. Палеоетноботанічні дослідження давньоруського часу та середньовіччя на території України / Г.О. Пашкевич // Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – К., 2010. – С. 477–483. – (Археологія і давня історія України, вип. 1).

Пашкевич Г.О. Палеоетноботанічні дослідження 2002 року / Г.О. Пашкевич // Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 рр. – К., 2003. – С. 220–221.

Рева М.Л. Дикі їстівні рослини України / М.Л. Рева, Н.Н. Рева. – К.: Наукова думка, 1976. – 168 с.

Чернецов А.В. Земледелие и промыслы / А.В. Чернецов, А.В. Куза, Н.А. Кирьянова // Археология СССР: с древнейших времен до средневековья: В 20-ти т. – М., 1985. – Т. 15: Древняя Русь: город, замок, село. – С. 219–242.

Швец Г.І. Водність Дніпра / Г.І. Швец. – К.: Наукова думка, 1978. – 84 с.

Г. А. Пашкевич, В. Ю. Непомящих

ПАЛЕОБОТАНИЧЕСКИЕ НАХОДКИ ИЗ БЕЛГОРОДА КИЕВСКОГО (по результатам археологических исследований 1972 и 1976 гг.)

Исследование Белгорода Киевского, как памятника национального значения, имеет целью освещение проблемных вопросов, введение в научный оборот неопубликованных археологических материалов, полученных во время систематических исследований с 1966 по 1976 гг., проведенных под руководством профессора Г.Г. Мезенцевой. Накопленный материал составляет большую коллекцию, которая хранится в фондах кафедры археологии и музееведения Киевского национального университета им. Т.Г. Шевченко. Среди массива разнообразного материала найдены остатки обугленных зерновок культурных растений. Их анализ дает интересные результаты. Было установлено, что большую часть из них составляют остатки ржи и незначительные по количеству остатки злаковых культур. Установлено, какие культурные растения выращивало и употребляло в пищу древнерусское население летописного Белгорода. Полученные данные дополняют количество пунктов на территории древнерусского государства, на которых зафиксировано преобладание зерновок ржи по сравнению с другими растениями.

G. Pashkevych, V. Nepomyashchih

PALEOBOTANIC FINDINGS FROM BILGOROD KYIVS'KYI (after results of archaeological researches in 1972 and 1976)

This research on Bilgorod Kyivs'kyi, as a monument of national importance, concerns issues on inputting in scientific use the unpublished archaeological material obtained during systematic studies from 1966 to 1976, conducted under the direction of Professor Mezentseva.

The accumulated material is a large number of findings from the collection stored in the Department of Archaeology and Museology Kyiv National Taras Shevchenko University. Among the array of diverse material charred remains caryopsides crops is being retained. The analysis of the caryopsides structure gave an interesting result, in particular, it was found that part of them were rye remains and a minor amount were cereal residues. This study revealed what crops were grown and consumed by Old Rus population of chronicle mentioned Bilgorod Kyivs'kyi.